

مقدمه‌ای بر مدل اجرایی مهندسی فرهنگی بر گرفته از تعالیم قرآن کریم با نگرشی بر مدل‌های مهندسی فرهنگی در مغرب زمین

حسن ستاری ساربانقلی *

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۴/۵

تاریخ تأیید مقاله: ۹۱/۶/۱۵

چکیده:

تدوین معیاری برای مهندسی فرهنگی با رویکرد مدل‌سازی از منظر قرآن کریم به ضروریات دست‌اندرکاران امور فرهنگی کشور تبدیل شده است. این طرح‌ها در برخی موارد ممکن است فاقد سازوکار اجرایی در عرصه عمل و تحقق‌پذیری باشند. مقاله با هدف تحقق‌پذیری مهندسی فرهنگی بر بستر قرآن کریم و با هدف پی‌ریزی بسترهای متناسب برای متخصصان تدوین شده است. هدف این پژوهش بیان سازوکارهای عملی و مکانیسم اجرایی شدن مهندسی فرهنگی بر گرفته از قرآن کریم بوده است. از سوی دیگر به دلیل نگرش همزمان به مفاهیم اساسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی که در مغرب زمین طرح شده است؛ نظریه‌های فرهنگی هال، هافستد، ترومپنارس، آدلر، کلاک هولن و اشتروودبرگ، شاین، به اختصار مورد بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق مقاله حاضر به صورت تفسیری - تحلیلی و به صورت مقایسه‌ای - تطبیقی و برمبنای فرایند خلاقانه مکانیسم اجرایی شدن فرایند مهندسی فرهنگی بر پایه قرآن کریم در سه بخش مفهومی، توانمندسازی و مدل‌سازی؛ استوار بوده است. مراحل اجرایی شدن فرایند مهندسی فرهنگی پیشنهادی شامل چهار سازوکار اساسی فرهنگ قرآنی در محیط، نهادهای اجرایی فرهنگی، نهادهای آموزشی و سازوکار اقتصادی؛ بوده است. نتایج حاصل از تحقیق بیانگر امکان خلق مدل مناسب بهینه برمبنای فاکتورهای قرآنی در راستای مهندسی فرهنگی است.

واژگان کلیدی: مدل اجرایی، مهندسی فرهنگی، قرآن کریم، مدل مهندسی فرهنگی، فرهنگ، تعالیم اسلامی.

فرهنگ؛ مبدأ همه خوشبختی‌ها و بدبختی‌های ملت است... آن چیزی که ملت‌ها را می‌سازد فرهنگ صحیح است... اگر فرهنگ درست بشود یک مملکت اصلاح می‌شود (امام خمینی^(ع)، ۱۳۷۳). نظام ارزشی اسلام، نظامی جامع است و به همه ابعاد وجودی انسان نظر دارد، نه مانند برخی نظام‌هاست که تنها به ابعاد مادی و دنیایی توجه دارند و نه مانند پاره‌های دیگر است که فقط به ابعاد معنوی و آخرتی چشم دوخته و دنیا را به هیچ فروخته‌اند. اسلام بیانگر همه ارزش‌هایی است که در هدایت انسان تأثیر دارند (مطهری، ۱۳۷۳). ارزش‌های یک جامعه فراتر از مباحث صرف اقتصادی به امر توسعه مفاهیم عالیه نیز جهت‌گیری خاصی قائل می‌شوند که تحت‌الشعاع سرمایه‌های انسانی، مادی و معنوی و اعتقادات آن جامعه است. ترفیق روشن و شفاف انسان دوستی و معنویت و توجه به آخرت با افاق‌های مادی حیات کمتر دیده شده است؛ ولی دین مبین اسلام به روشن‌ترین شیوه و بیان و با عالی‌ترین مضامین و در بستر معجزه جاوید حضرت رسول اکرم (ص) و در پرتو کلام وحی و قرآن کریم این مهم را صورت داده است. پژوهش حاضر به بیان مدل اجرایی تعالی فرهنگی از منظر قرآن کریم می‌پردازد.

۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

- آشنایی و شناخت مهندسی فرهنگی و تفکر فرهنگی قرآن کریم،
- اجرایی گشتن مدل مهندسی فرهنگی برگرفته از تعالیم قرآنی،
- تدوین معیارها و مکانیسم اجرایی مهندسی فرهنگی مبتنی بر قرآن کریم.

۲. اهداف تحقیق

- شناخت ابعاد مهندسی فرهنگی در قرآن کریم،
- روند مهندسی خلاق جهت اجرایی شدن فرایند مهندسی فرهنگی جامعه از طبق بن‌مایه‌های تفکر فرهنگی قرآنی،
- اجرایی شدن مهندسی فرهنگی جامعه ایرانی بر مبنای دیدگاه مهندسی فرهنگی قرآن کریم،
- مقایسه مهندسی فرهنگی بر مبنای مدل قرآنی و مدل‌های فرهنگی غربی.

۳. پرسش‌های تحقیق

۱. ابعاد مهندسی فرهنگی در قرآن کریم چه می‌باشد؟

۲. بررسی اجرایی شدن فرایند مهندسی فرهنگی جامعه از طیف بن مایه‌های تفکر فرهنگی قرآنی، چه روند خلاقانه مهندسی‌ای خواهد داشت؟
۳. اجرایی شدن مهندسی فرهنگی جامعه ایرانی بر مبنای دیدگاه فرهنگی قرآن کریم چگونه می‌تواند باشد؟
۴. مقایسه مهندسی فرهنگی بر مبنای مدل قرآنی و مدل‌های فرهنگی غربی بیانگر چه مباحثی است؟

۴. روش تحقیق

روش پژوهش به صورت توصیفی - تحلیلی و با ابزار مطالعات کتابخانه‌ای و کنکاش در متن قرآن کریم و تفاسیر مرتبط و با تحلیل مباحث صورت گرفته است.

۵. تعاریف فرهنگ

مطالعه واژه فرهنگ نشان می‌دهد که این واژه بر امور مادی و معنوی دلالت دارد. فرهنگ که یکی از مهمترین مفاهیم انتزاعی مؤثر بر رفتار انسانی است، می‌تواند به راه‌های مختلفی تعریف و توصیف شود (Hines Andy, 2008). انسان‌شناسان برای فرهنگ بیش از ۱۶۴ تعریف ارائه کرده‌اند. برخی از این تعاریف شامل همه چیز است؛ از قانون و مذهب گرفته تا هنر. (Kuper Adam and Kuper, Jessica, 1985)، در حالی که برخی دیگر بر جهت‌گیری‌های ارزشی خاص، مانند فردگرایی و جمع‌گرایی (آنتونی گیدنز، ۱۳۷۶) تأکید می‌کنند. مارگارت مید^۱؛ فرهنگ را الگوی رفتاری مشترک تعریف کرده است. برای ارائه تعریف دقیق از فرهنگ؛ صرف مشاهده رفتارها و آیین‌ها کافی نیست. آنچه مهم است معنا و مفهوم رفتارهاست، زیرا یک رفتار خاص می‌تواند معانی متفاوت داشته باشد و یا رفتارهای متفاوت می‌تواند معانی واحد داشته باشند. برای رفع این نقص، انسان‌شناسانی مانند کلودلوی استراس^۲ و کلیفورد گیرتز؛ فرهنگ را «نظام‌های معنا و درک مشترک» تعریف کرده‌اند (ابولقاسمی محمد جواد، ۱۳۸۴). شاین فرهنگ را به صورت زیر تعریف می‌کند: الگویی از مفروضات مشترک که گروه را فرا می‌گیرد؛ به طوری که مشکلات انطباق‌پذیری خارجی و هماهنگی داخلی آن را حل می‌کند و به سبب عملکرد و تأثیر خویش معتبر

1. Margaret Mead
2. Klaude Levi-Strauss

دانسته می‌شود و از این جهت به‌مثابه روش صحیح ادراک، تفکر و احساس درخصوص آن مشکلات، به اعضای جدید گروه آموزش و یاد داده می‌شود (شاین ادگار، ۱۳۸۳).

گیدنز فرهنگ را این‌گونه تعریف می‌کند: «فرهنگ عبارت است از: ارزش‌هایی که اعضای یک گروه معین دارند؛ هنجارهایی که از آن پیروی می‌کنند و کالاهای مادی که تولید می‌کنند» (آنتونی گیدنز، ۱۳۷۶). فرهنگ شیوه زندگی یک ملت است که الگوهای قراردادی از تفکر و رفتار شامل ارزش‌ها، عقاید، مقررات، سلوک، سازمان‌های سیاسی، فعالیت‌های اقتصادی و امثال آن را که از طریق یادگیری و نه توارث زیستی از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود را در برمی‌گیرد (Krauthammer, 2002). فرهنگ را می‌توان به‌عنوان یک برنامه کامپیوتری که رفتار را کنترل می‌کند و به‌عنوان نرم‌افزار ذهن معرفی نمود (Carmel, E, 1997). فرهنگ از نظر اسکینر عبارت از برنامه‌های تقویت شده است [Krauthammer, 2002]. و (Kuper Adam and Kuper, Jessica, 1985). در بیشترین تعاریف فرهنگ هم بر امور مادی و هم معنوی اطلاق می‌گردد (ابولقاسمی محمد جواد، ۱۳۸۴).

۶. سطوح فرهنگ

سطوح مختلفی را برای فرهنگ در نظر گرفته‌اند که در بالاترین سطح مصنوعات، آیین‌ها^۲ و رفتارها^۳ قرار دارند که به‌راحتی قابل مشاهده هستند. در سطح بعدی که مقداری عمیق‌تر می‌شود دلایل و ریشه‌های مصنوعات، آیین‌ها و رفتارها، یعنی ارزش‌ها^۴ و باورها^۵ وجود دارند (شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹). در عمیق‌ترین سطح مفروضات پایه‌ای که ریشه دو سطح قبلی است وجود دارد. دستیابی به این سطح کار ساده‌ای نیست و باید از طریق تفسیر دو سطح قبلی آن را استخراج کرد (شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹).

۷. حوزه‌های فرهنگ

هر حوزه نفوذ فرهنگی^۶ در برگیرنده رفتارها و مصنوعات، ارزش‌ها و باورها و فرضیات اساسی خاص خود است. هر حوزه راه‌حل خاص خود را برای مشکلات ناشی از تطابق

1. Artifacts
2. Rituals
3. Behavior
4. Values
5. Beliefs
6. Culture sphere of influence

بیرونی و انسجام درونی می‌طلبد (Borsook, P, 2000). این راه‌حل‌های مختلف ممکن است با هم هماهنگ و یا در تضاد باشند.

۹- نظریه‌ها و مدل‌ها در حیطه فرهنگی در معیارهای غربی

جدول ۱. نظریه‌ها

منبع	توضیح	مفاهیم ارائه شده
Hofstede, 1980	مفروضات مربوط به حریم به شکل‌های مختلف (همشخصی و هم‌فیزیکی) و در سطوح مختلف (از آنچه قابل مشاهده است تا آنچه باید استنتاج شود) بیان می‌شوند. تفاوت بین فرهنگ‌ها را می‌توان با توجه و دقت در نگرش افراد به حریم فیزیکی و حریم خصوصی در مقابل حریم عمومی لمس و درک کرد	حریم
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹ و Dorn David 2007	زبان ملموس‌ترین و مشهورترین تأثیر را در جهانیابی ما دارد زبان به عنوان کانال ارتباطی فرهنگ محسوب می‌شود و نمایانگر سیستم اجتماعی است	زبان
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹	نگرش فرهنگ‌های مختلف به زمان از نظر میزان نسبی اهمیتی که افراد برای گذشته، حال و آینده قایلند نیز متفاوت است	زمان

جدول ۲. نظریه‌ها هستند

منبع	توضیح	مفاهیم ارائه شده
Borsook, P. Cyberselfish, 2000	هویت هر فرد براساس رابطه او با دیگران، عضویتش در یک گروه و تلاش او برای معاشرت و همکاری با دیگران تعیین می‌شود	فردگرایی/جمع‌گرایی
Hofstede, 1980	پرهیز از ناشناخته‌ها به میزان نگرانی جامعه از ابهام و ناشناخته‌ها و میزان تمایل آنها به ثبات و قابلیت پیشبینی رویدادها اطلاق می‌شود	پرهیز از ناشناخته‌ها
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹ و Hofstede, 1980	فاصله قدرت نشان می‌دهد که مردم یک جامعه تا چه حد حاضرند وجود نابرابری در توزیع قدرت را تحمل کنند	فاصله قدرت
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹ و Hofstede, 1980	به توضیح نقش‌ها بین مرد و زن اشاره دارد. فرهنگ مردسالارانه جسارت، جاه‌طلبی، ثروت‌اندوزی و رقابت‌جویی بیشتر است. در مقابل فرهنگ زن سالارانه ارتباطات خویشاوندی و توجه به رفاه و کیفیت زندگی بیشتر است	مردسالاری / زن‌سالاری
ایران نژادعلیرضا، کرامتی آرش، ۱۳۸۵	توصیف‌گر افق زمانی جامعه است و به اهمیت آینده در برابر حال و گذشته اشاره می‌کند. پشتکار، عقل‌معاشر، تنظیم روابط براساس موقعیت و صرفه‌جویی به گرایش بلندمدت و احترام به سنت و انجام وظایف اجتماعی به گرایش به کوتاه‌مدت اشاره دارند	گرایش بلندمدت / کوتاه‌مدت

جدول ۳. نظریه ترومپنارس

منبع	توضیح	مفاهیم ارائه شده
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹ و شاین ادگار، ۱۳۸۳	در پاره‌ای از فرهنگ‌ها انسان بر سرنوشت خود حاکم است و می‌تواند آنگونه که می‌خواهد طبیعت را تغییر دهد. در دیگر فرهنگ‌ها سرنوشت انسان از پیش تعیین شده است و قدرت زیادی برای تغییر آنچه مقدر شده و از پیش تعیین شده است، وجود ندارد	رابطه با طبیعت
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹ Borsook, P. و Cyberselfish, 2000	از نظر فرهنگ انگلوساکسون واقعیت عینی یعنی حقیقت آنچه واقعاً اتفاق افتاده است بسیار مهمتر از روابط شخصی است. در فرهنگ‌های لاتین واقعیت با توجه به ماهیت روابط و وضعیت موجود تفسیر و معنی می‌شود. این بعد را عام‌گرایی در مقابل خاص‌گرایی (خصوصی بودن) می‌نامند. در فرهنگ‌های عام مردم معتقدند که همه باید از قوانین و مقررات پیروی کنند	عامل‌گرایی / خاص‌گرایی
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹ و Hofstede, 1980	وقتی افراد می‌پذیرند که بر طبیعت و سرنوشت امور کنترل دارند، آنگاه با تمایل بیشتری دست به اقدام می‌زنند و اهمیت بیشتری برای انجام دادن در مقایسه با بودن قائل می‌شوند. اما اگر افراد تصور کنند که کنترل کمی بر امور و طبیعت دارند، آنگاه برای برنامه‌ریزی و تفکر وقت بیشتری صرف می‌کنند تا بتوانند رویدادهای آینده را پیش‌بینی کنند و خود را با وضعیت موجود هماهنگ کنند. از این تفاوت در دیدگاه را با عنوان دستیابی در مقابل تسلیم	دستیابی در مقابل تسلیم
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹	در فرهنگ‌هایی که رابطه‌گرا هستند، همه پذیرفته‌اند که هیچ کاری را نمی‌توان بدون وجود و ایجاد آن انجام داد. فرهنگ‌های وظیفه‌گرا بیشتر بر وظایف تمرکز دارند و روابط شخصی را از کار جدا می‌کنند. در این فرهنگ‌ها به این دیدگاه که برای انجام امور باید به روابط اعتماد کرد با دیده شک و بدبینی نگریسته می‌شود	وظیفه‌گرایی در مقابل رابطه‌گرایی

جدول ۴. نظریه آدلر

منبع	توضیح	مفاهیم ارائه شده
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹ و شاین ادگار، ۱۳۸۳	فرضیه اساسی درباره ماهیت انسان چیست؟ آیا مردم فطرتاً خوباند یا بد؟ فرضیات مربوط به ماهیت انسان تمایل و آمادگی برای انجام وظایف و ماهیت نظام‌های کنترلی را تعیین می‌کند. فرضیات مربوط به ماهیت انسان بر فرضیات مربوط به ماهیت روابط و میزان اهمیت آنها تأثیر می‌گذارد	ماهیت انسان
شنايدر و بارسو، ۱۳۷۹	در پاره‌ای از فرهنگ‌ها انسان بر سرنوشت خود حاکم است و می‌تواند آنگونه که می‌خواهد طبیعت را تغییر دهد. در دیگر فرهنگ‌ها سرنوشت انسان از پیش تعیین شده است و قدرت زیادی برای تغییر آنچه مقدر شده و از پیش تعیین شده است وجود ندارد.	رابطه با طبیعت

جدول ۵. نظریه کلاک هولن و اشتروبرگ

منبع	توضیح	مفاهیم ارائه شده
شنایدر و بارسو، ۱۳۷۹ و شاین ادگار، ۱۳۸۳	فرضیه کنترل و حاکمیت بر سرنوشت در مقابل تسلیم سرنوشت شدن، به میل انسان به انجام اقدام یا اقداماتی مؤثر مربوط است. در بعضی فرهنگ‌ها ایجاد تغییر و خلق موقعیت تنها راه بقا به شمار می‌رود. وقت صرف کردن برای تعمق و تفکر در واقع به معنای مدیریت نامؤثر است. در این فرهنگ‌ها برای قاطع و فعال بودن ارزش قائل هستند. «تصمیم غلط گرفتن بهتر از تصمیم نگرفتن است». در برخی فرهنگ‌ها برای فکر کردن در مقایسه با اقدام کردن ارزش بیشتری گذاشته می‌شود. در این فرهنگ‌ها وقت بیشتری صرف برنامه‌ریزی و تجزیه و تحلیل می‌شود.	فعالیت انسان

تعریف فرهنگ از منظر شاین: فرهنگ الگویی از مفروضات مشترک که گروه را فرامی‌گیرد؛ به طوری که مشکلات انطباق‌پذیری خارجی و هماهنگی داخلی آن را حل می‌کند و به سبب عملکرد و تأثیر خویش معتبر دانسته می‌شود و از این جهت به مثابه روش صحیح ادراک، تفکر و احساس در خصوص آن مشکلات، به اعضای جدید گروه آموزش و یاد داده می‌شود (شنایدر و بارسو، ۱۳۷۹). از نظر شاین فرهنگ می‌تواند در چندین سطح مختلف تجزیه و تحلیل شود. شاین شش دسته مفروض را به شرح زیر برشمرده است:

جدول ۶. مدل شاین

زیر سطوح فرهنگی دسته‌بندی شده در مدل شاین	دسته‌بندی‌های فرهنگی مدل شاین
سطوح واقعیت / بافت قوی و بافت ضعیف / اخلاق‌گرایی و عمل‌گرایی. چینیستی اطلاعات	۱. ماهیت واقعیت و حقیقت
جهت‌گیری اساسی زمان / زمان تک‌بعدی و چندبعدی / زمان برنامه‌ریزی و زمان توسعه / افق‌های تشخیص زمان	۲. ماهیت زمان
فاصله و قرار گرفتن نسبی / کاربردهای نمادین فضا و مکان / زبان بدن	۳. ماهیت فضا و مکان
انسان می‌تواند خوب یا بد باشد. / در هر فرهنگ در خصوص رابطه فرد با گروه مفروضات مشترکی وجود دارد / در برخی فرهنگ‌ها خویشتن به اجزایی تقسیم می‌شود. در دیگر فرهنگ‌ها خویشتن قسمت اعظم یک کل است	۴. طبیعت ماهیت انسانی
جهت‌گیری «انجام عمل» / جهت‌گیری «بودن» / جهت‌گیری «بودن در شدن» / جهت‌گیری «فعالیت و تعریف نقش» / روابط سازمانی / محیط	۵. ماهیت فعالیت انسانی
فردگرایی و جمع‌گرایی / مشارکت و درگیر کردن / ویژگی‌های روابط بین نقش‌ها	۶. ماهیت روابط انسانی

۹. تربیت‌پذیری انسان در اندیشه قرآنی

انسان در بعد الهی خود، از آغاز آفرینش، برخوردار از فطرت متعالی و انسانی می‌باشد. حقیقت فطرت عبارت است از: ویژگی‌های انسانی و گرایش‌های فطری مانند دین‌خواهی، حقیقت‌جویی، زیبایی دوستی، گرایش به پرسش و علاقه‌مندی به اخلاق که بالقوه موقع تولد در انسان وجود دارند و باید به فعلیت رسیده، راه رشد را طی کنند. قرآن در این باره می‌فرماید: (فَأَقْمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ...) (روم/ آیه ۳۰)

پس روی خود را متوجه آیین ناب کن! این فطرتی است که خداوند، انسان را بر آن آفریده، دگرگونی در آفرینش الهی نیست این است آیین استوار. در اندیشه قرآنی و به تعبیر دقیق قرآنی هیچ‌تر و خشکی نیست مگر اینکه در کتاب خداوند از آن ذکر شده است. «وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يُعَلِّمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ.» و کلیدهای غیب تنها نزد اوست جز او [کسی] آن را نمی‌داند و آنچه در خشکی و دریاست می‌داند و هیچ برگ‌ی فرو نمی‌افتد مگر [اینکه] آن را می‌داند و هیچ دانه‌ای در تاریکی‌های زمین و هیچ‌تر و خشکی نیست، مگر اینکه در کتابی روشن [ثبت] است (انعام/ آیه ۵۹). «هم‌چنین هیچ دانه‌ای در مخفیگاه زمین قرار نمی‌گیرد، مگر اینکه تمام خصوصیات آن را می‌داند (وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ). در واقع؛ سقوط برگ‌ها لحظه مرگ آنهاست، و سقوط دانه‌ها در مخفیگاه زمین گام‌های نخستین حیات و زندگی آنهاست، او است که از نظام این مرگ و زندگی با خبر است، حتی گام‌های مختلفی را که یک دانه به سوی زندگی کامل و شکوفا شدن برمی‌دارد در هر لحظه و هر ساعت در پیشگاه علم او آشکار است. بیان این موضوع یک اثر «فلسفی» دارد و یک اثر «تربیتی». اما اثر فلسفی آن این است که پندار کسانی را که علم خدا را منحصر به کلیات می‌دانند و معتقدند که خدا از جزئیات این جهان آگاهی ندارد، نفی می‌کند و صریحاً می‌گوید که خدا از همه کلیات و جزئیات آگاهی کامل دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴). چنین پندار یقینی‌ای سبب توجه روز افزون‌تر به این حیطة جهت‌درک موازین و معیارهای فرهنگی قرآنی و سپس به‌کارگیری این شیوه‌ها جهت مهندسی فرهنگی بسترهای اجتماعی جوامع شهری و روستایی در کشورهای اسلامی را خواهد داشت.

۱۰. ثبت نمونه مصادیق قرآنی جهت بهره‌گیری و تدوین مدل فرهنگی ارتقا و تعالی فرهنگی

در بررسی بر مبنای متون اسلامی و به‌خصوص متن قرآن کریم به موارد متعددی می‌توان

برخورد کرد که در تمام شئونات انسان اعم از حیات و ممات، کالبد فیزیکی و غیرفیزیکی، ماده و معنا، سفر و حضر، صلح و جنگ، تربیت و کلام، آداب و سلوک، برخورد و معیشت، معاد و معاش، عقل و دین، نوع برخورد با هستی و محیط اعم از جاندار و بی جان، حقوق و سلسله مراتب حقوقی زیستی بشری و ... می تواند آدمی را به افق های برتری فراتر از افق محسوس حیات رهنمون شده و زمینه ساز زندگی اصیل مبتنی بر فهم جان کلام الهی منتهی گردد که در نهایت در عین خوشبختی حیات اخروی زیستن بهینه دنیوی را نیز برای آدمی به دنبال خواهد داشت و همین امر به خودی خود سبب و زمینه ساز ارتقا مباحث فرهنگی برگرفته از متن قرآن کریم در زیست جاری بشری خواهد داشت. برخی از مهمترین مصادیق قرآنی را جهت بهره گیری و تدوین مدل فرهنگی ارتقا و تعالی فرهنگی می توان چنین برشمرد:

- آداب رفت و آمد: بقره، ۱۸۱؛ نور ۵۸، ۵۶ - آهسته سخن گفتن: لقمان، ۱۹،
- آداب میهمانی: - اجازه گرفتن: احزاب، ۵۳ - بهنگام رفتن و بهنگام برخاستن: احزاب، ۵۳،
- آداب همنشینی: - برخاستن بهنگام: مجادله، ۱۱ - جای خود به دیگران وانهادن: مجادله، ۱۱،
- آرزوهای روا: شعرا، ۵۸؛ آرزوهای ناروا: نساء، ۳۲، ۱۲۲، ۱۲۳؛ حجر، ۳؛ محمد، ۲۵؛
- آزاد اندیشی: زمر، ۱۷، ۱۸؛
- آزار دیگران: احزاب، ۵۷، ۵۸؛ توبه، ۶۱؛ احزاب، ۶۹؛
- آزارها را به هیچ انگاشتن: احزاب، ۴۸؛
- آزمایش: حج، ۱۱، ۵۲، ۵۳؛
- آموزش و پرورش: علق، ۱، ۵؛
- اتحاد: آل عمران، ۱۰۳؛ صف، ۴؛
- احترام به خویشان: توبه، ۱۴؛ - به سیره مسلمانان: نساء، ۱۱۵. - به شعائر الهی: مائده، ۲؛ مریم، ۱۲؛
- احسان: بقره، ۵۸، ۸۳، ۱۱۲، ۱۹۵؛ آل عمران، ۱۳۴؛ مائده ۱۳؛ اعراف، ۱۶؛ یوسف، ۷۸،
- ۹۰؛ نحل، ۷، ۹۰؛
- اختلاف: آل عمران، ۱۰۳؛ هود، ۱۱۰، مریم، ۳۷؛
- اخلاص: بقره، ۱۳۹، ۲۶۵، ۲۷۳؛ نساء، ۱۱۴، ۱۴۶؛ انعام، ۲، ۹۱، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳؛ اعراف،
- ۲۹؛ یونس، ۲۴؛ کهف، ۲۸، ۱۱۰؛ مریم، ۵۱؛ قصص، ۸۸؛ عنکبوت، ۶۵، ۹۶؛ روم، ۳۰، ۳۸، ۳۹؛
- زمر، ۲، ۳، ۱۱، ۱۴؛ مؤمن، ۱۴؛ شوری، ۲۳؛ احقاف، ۳؛ انسان، ۹؛ توحید؛
- اخلاق جنسی: بقره، ۲۲۲، ۲۲۳؛
- ادب: - ادب و انضباط: حجرات، ۱، ۲، ۳، ۴. - ادب و تسلیم: انبیا، ۲۷؛

- ارزش: - ارزش انسان: نحل ۵ - ۱۵. - ارزش به چگونگی، نه به مقدار: توبه ۷۹؛
- استغفار: انفال، ۳۳؛ نمل، ۴۶؛ قصص، ۱۶؛ محمد، ۱۹؛ ممتحنه، ۴؛ مزمل، ۲۰؛
- اصرار بر گناه: واقعه، ۴۶؛
- اصلاح: اعراف، ۱۴۲؛ شوری، ۴۰؛
- اطاعت: - اطاعت نکردن از گناهکاران: قلم، ۸-۱۳. - و تسلیم: محمد، ۲۱؛ شوری، ۴۷، ۴۸؛
- اظهار خوبیها: نساء، ۱۴۸؛
- اعانت بر مظلوم: قصص، ۱۵؛
- اعتدال: بقره، ۱۴۳. - اقتصاد: فرقان، ۶۷؛ فاطر، ۳۲. - تعادل روحی: حدید، ۲۳. -
- در انفاق: اسراء، ۲۹. - میانه روی: مائده، ۶۶؛ اسراء، ۱۱۰؛
- اعتراف بر خطا: یوسف، ۹۱، ۹۶. - اعتراف به گناه: توبه، ۱۰۲؛
- اعتصام: نساء، ۱۷۵؛ حج، ۷۸؛
- اعتماد به نفس: آل عمران، ۱۳۹؛
- افراط: کهف، ۲۸؛
- افزون خواهی در علم: طه، ۱۱۴؛
- افسونگری: فلق، ۴؛
- اقتصاد: لقمان، ۳۲؛
- اکل به باطل: نساء، ۲۹، ۱۶۱؛ توبه، ۳۴؛ مائده ۴۲؛
- الگو: - برای پرهیزگاران: فرقان ۷۴. - برای جهاد گران در راه خدا: حج، ۷۸؛
- امانتداری: یوسف، ۵۴؛ احزاب، ۷۲؛ نساء، ۵۸؛ بقره، ۲۳۸؛ آل عمران، ۷۵؛ مؤمنون، ۸؛ نمل، ۸؛
- امتحان: توبه، ۵۵، ۱۲۶؛ یونس، ۱۴؛ طه، ۴۰، ۸۵، ۹۵؛ فرقان، ۲۰؛ نمل، ۴۰، ۴۷؛ ص، ۲۴، ۳۴؛
- امر به معروف: طه، ۱۳۲؛
- امهال: قلم، ۴۴، ۴۵؛
- امیدواری: بقره، ۲۱۸؛ نساء، ۱۰۴؛ شعرا، ۸۱، ۵۱؛
- انابه: مؤمن، ۱۳؛ لقمان، ۱۵؛ زمر، ۱۷، ۵۴؛ شوری، ۱۰؛ ق، ۸؛
- انتقام: شوری، ۳۹، ۴۱؛
- انحصارطلبی: نساء، ۵۳؛
- اندیشه طبقاتی: شعرا، ۱۱۱؛
- اتصاف: هود، ۸۵؛ شعرا، ۱۸۱؛

- انفاق: بقره، ۳، ۱۷۷، ۱۹۵؛ آل عمران، ۱۷، ۹۲؛ نساء، ۴۰؛ انفال، ۳؛ توبه، ۳۴، ۱۲۱؛ رعد، ۲۲؛ ابراهیم، ۳۱؛ نحل، ۷۵؛ حج، ۳۵؛ فرقان، ۶۷؛ قصص، ۵۴؛ سجده، ۶۱، یس، ۴۷، شوری، ۳۸؛ محمد، ۳۸؛ ذاریات، ۱۹؛ حدید، ۷؛ منافقون، ۱۰؛ تغابن، ۱۶؛
- ایثار: حشر، ۹؛ انسان، ۸ - ایثار جانی: بقره، ۲۰۷؛
- ایمان به هدف و آثار آن: جن، ۱۳؛
- بازمانده‌های نیک: یس، ۱۲؛ کهف، ۴۶؛ مریم، ۷۲؛
- بدخواهی: توبه، ۵۰، ۹۸؛
- بدگویی: مؤمن، ۶۷ - بدگویی روا و ناروا: نساء، ۱۴۸؛
- بدعت: حدید، ۲۷؛
- بر خورد نیک: اسراء، ۲۸؛ طه ۴۷؛
- بهتان: ممتحنه، ۱۲؛ ذ
- بی‌اعتنایی به مخالفان: یونس، ۴۱؛
- بی‌تفاوتی عالمان: مائده، ۶۳، ۷۹؛ اعراف، ۱۶۴؛ انفال، ۲۵؛ ذ
- پیمان‌شکنی: زخرف، ۵۰؛ توبه، ۸، ۱۰، ۱۲، ۱۳؛ رعد، ۲۰، ۲۵؛ لقمان، ۳۲؛ توبه، ۷۵، ۷۶، ۷۷؛
- تأثیرگذاری: طه، ۱۱۳؛
- تجسس ناروا: حجرات، ۱۲؛
- تحریف‌گرایی: فتح، ۱۲؛ نساء، ۴۶؛ آل عمران، ۷۸ - تحریف حقایق: بقره، ۷۵، مائده، ۱۳، ۴۲؛
- تحول روحی: انفاق، ۵۳، شعراء، ۵۰ - تحول روحی و اجتماعی، به دست انسان: رعد، ۱۱؛
- تحقیر دیگران: شعراء، ۱۱۱، هود، ۲۷؛
- تذکر: هود، ۱۱۳، ۱۲۰؛ انبیاء، ۸۴؛ ذاریات، ۵۵؛
- تربیت: بقره، ۲۳۳؛
- تشویق به انجام کارهای نیک: ماعون، ۳؛ فجر، ۱۸؛
- تصدیق حق: لیل، ۶؛
- تعصب: بقره، ۱۴۵ - تحقیر گرایانه: بقره ۱۱۳ - جاهلی: فتح، ۲۶ - جاهلی: فتح،
- ۲۴ - نژادپرستانه: شعراء، ۱۹۸، ۱۹۹ - قومی و مذهبی: بقره، ۱۱۱ - بر گناه: نمل، ۴۹؛
- مائده، ۲ - بر نیکی: مائده، ۹؛
- تعهد و تخصص: یوسف، ۵۵؛ نمل، ۳۹؛ قصص، ۲۶ - تعهد، ملاک ارزش: شعراء،
- ۲۲۷؛ تعظیم شعائر: حج، ۳۰، ۳۲؛

- تفاعر: كهف، ٣٤؛ تكاثر، ١.
- تفرقه: آل عمران، ١٠٥؛ توبه، ١٠٧.
- تفریح سالم: یوسف، ١٢.
- تفكر: - افسوس از بی تفكری: ملك، ١٠. - تفكر در آفریده‌ها: واقعه، ٧٣؛ روم ٢٢.
- تقوا: - آثار اخروی آن: طلاق، ٥؛ زمر، ٧٣. - آثار دنیوی آن: زمر، ٦١.
- تقوا پیشگان: - آسان شدن كار آنان: طلاق، ٣، ٤. - آمرزیدن آنان: حدید، ٢٨؛ انفال، ٢٩.
- تكاثر: - جلوگیری از آن: حشر، ٧.
- تلاوت قرآن: مزمل، ٤، ٢٠.
- تلبیس حق و باطل: آل عمران، ٧١؛ بقره، ٤٢. بقره، ٤٢.
- تمسخر: - استهزای استهزاگران: توبه، ٧٩. - صدقه دهندگان: توبه، ٧٩.
- توبه‌كنندگان: - آمرزش آنان: اسراء، ٢٥؛ حجرات، ١١؛ نحل، ١١٩؛ آل عمران، ٨٩.
- توجیه‌گری: یس، ٤٧؛ مائده ٥٢.
- توطئه‌گری: مدثر، ١٨. غ.
- توكل بر خدا: - به خاطر هدایت به راه راست: ابراهیم، ١١.
- تهجد: - برای خودسازی: اسراء، ٧٩. - برتری شب زنده‌داران بر دیگران: زمر، ٩.
- تهمت: - آگاهی خدا از آن: یوسف، ٧٧. - به بی گناهان: نساء، ٩٧.
- ثبات قدم: انفال، ٤٥.
- ثروت‌اندوزی و پیامدهای آن: مدثر: ١٥، ٢٥.
- جاسوسی: مائده، ٤٢.
- جبن (ترس): مائده، ٢٢.
- جحد (انكار): احقاف، ٢٦؛ نمل، ١٣؛ انعام، ٢٢؛ لقمان، ٣٢؛ هود، ٥٩؛ عنكبوت، ٤٧، ٤٩.
- مؤمن، ٦٣؛ فصلت، ١٥، ٢٨.
- جذب، نه دفع: هود، ٢٩، ٣٠.
- جهاد با نفس: یوسف، ٢٤.
- جهل و خرافات: نحل، ٥٨، ٥٩.
- چشم زخم: یوسف، ٦٧.
- حب پسندیده و ناپسندیده: بقره، ١٦٥.
- حرص: معارج، ١٩؛ اعراف، ٢٢؛ بقره، ٩٦.

- حرام خوری: مائده، ۶۳؛
- حزن بر گذشته: آل عمران، ۱۵۲؛
- حسرت: قصص، ۷۹؛
- حسد و حاسد: بقره، ۱۰۹؛ فلق، ۵؛ مائده، ۱۷؛ یوسف، ۸؛
- چشم زدن: قلم، ۵۱؛
- حسد علمای یهود: نسا، ۵۴؛
- حسنه: انعام، ۱۶؛
- حلم: صفات، ۱۰۱؛ فرقان، ۶۳؛ اعراف، ۱۹۹؛
- حیاً: قصص، ۲۴؛ احزاب، ۵۳؛
- حیات: - پاکیزه: نحل، ۹۷ - نکیت بار: طه، ۱۲۴؛
- حيله: - شرعی: اعراف، ۱۶۳. شیطانی: بقره، ۶۵؛
- خدعه: بقره ۹؛ آل عمران، ۷۲؛ انفال، ۱۶؛
- خدمتگزاری: مریم، ۳۱؛
- خرافات: انعام، ۱۳۸؛ ۱۳۹؛
- خشوع: احزاب ۳۵؛ انبیاء، ۹۰؛ مؤمنون، ۲؛ اسراء، ۱۰۹؛ هود، ۲۳؛
- خصومت: یس، ۴۹؛ ۷۷؛ شعراء، ۹۶؛ ص، ۶۴؛ - اختلاف: نمل، ۴۵ - دفاع: نحل، ۴؛
- خلف وعده: ابراهیم، ۲۲؛ طه، ۵۸؛
- خلق گرایی: جائیه، ۲۴، ۳۲؛ نجم، ۲۳، ۲۴؛
- خلق عظیم: قلم، ۴؛
- خوب دیدن اعمال خود: نمل، ۴؛ اعراف، ۱۳۱؛
- خود برترینی: فاطر، ۸؛ شعراء، ۱۱۱؛ مائده، ۱۸؛ عنکبوت، ۳۷؛ احقاف، ۱۱؛ نمل، ۲۴؛
- خودپرستی: آل عمران، ۱۵۳؛
- خودپسندی: مؤمن، ۳۶، ۳۷؛ آل عمران، ۱۸۸؛ محمد، ۱۴؛
- خودخواهی: توبه، ۵۸؛ نحل، ۶۲؛ یوسف، ۸؛ - و پیامد آن: مؤمنون، ۵۳؛ روم، ۳۲؛
- خود را شناساندن: یوسف، ۵۵؛
- خودسازی: مائده، ۱۰۵؛
- خود فراموشی: حشر، ۲۱؛
- خود فریبی: انعام، ۲۴؛

- خود نگهداری: آل عمران، ۳۹؛
- خوش باوری: توبه، ۴۷؛
- خوش بینی به کار خود: توبه، ۳۷؛
- خوش گمانی به خود: کهف، ۱۰۴؛
- خوش بر خوردی: - با خانواده: طلاق، ۲، ۶ - با بینوایان و یتیمان: ضحی، ۹، ۱۰ - با نادان: نساء، ۵؛
- خوش سخنی: - با سائل: بقره، ۲۶۴ - با سفیهان: نساء، ۵؛ - با مسکینان، نزدیکان، یتیمان: نساء، ۸؛
- خویشاوندان و احسان به آنان: روم، ۳۸؛
- خیرجویی: بقره، ۱۲۶، ۱۵۸، ۱۸۴؛
- دروغ: نحل، ۶۲، ۱۰۵، ۱۱۶؛ کهف، ۵؛ عنکبوت، ۱۷؛
- دفاع از مظلوم: نساء، ۷۵؛
- رفع بدی به نیکی: مؤمنون، ۹۷؛ قصص، ۵۴؛ فصلت، ۳۴؛ سجده، ۳۴، ۳۵؛
- دوستان و دوستی ها.
- دوست ناباب: فرقان، ۲۸، ۲۹ - دوست نمایی: توبه، ۵۶ - دوستان پرهیزگار در روز قیامت: زخرف، ۶۷؛ - دوستی با دشمنان خدا: مجادله، ۱۴، ۲۲؛ ممتحنه، ۱، ۹، ۱۳ - دوستی مؤمنان: توبه، ۷۱؛

نمودار ۱. مهندسی فرهنگ قرآنی در بستر جامعه

• دون همتی: بقره، ۴۱؛ قصص، ۷۹؛ نمل، ۱۸؛ رشوه: بقره، ۸۸؛ رضایت بر گناه: هود، ۶۴، ۶۵؛ رفاه انگیزه فراموشی: فرقان، ۱۸؛ رفاه انگیزه نابودی: قصص، ۵۸؛
در حقیقت کنکاش علمی و تدبر و فهم دقیق معانی حاصله از متن قرآن کریم، به سوی تدوین دایرةالمعارفی جامع و مانع در تمام موارد دربردارنده و ضروری در راستای تدوین موارد مهم در بردارنده این مدل مهندسی فرهنگی قرآنی منجر خواهد شد.

۱.۱. برخی توصیه‌های قرآنی در مورد فعالیت‌های فرهنگی و کار مهندسی فرهنگی

۱. ای اهل ایمان در کار دین صبور باشید و یکدیگر را به صبر و مقاومت سفارش کنید و مراقب کار دشمن بوده و خداترس باشید، شاید رستگار شوید «آیه ۲۰۰ سوره آل عمران».
۲. شما در مقام مبارزه با آنها خود را مهیا کنید تا آن حد که بتوانید از آذوقه و آلات جنگی و اسبان سواری برای تهدید دشمنان خداوند و دشمنان خودتان فراهم سازید «آیه ۶۰ سوره انفال».

۳. خلق را به حکمت و برهان و موعظه نیکو به راه خدا دعوت کن و با آنان به بهترین طریق مناظره نما «آیه ۱۲۰ سوره نمل».

۴. آنان که تبلیغ رسالت خدا را به خلق کنند و از خدا می‌ترسند و از هیچ‌کس جز خدا نمی‌ترسند «آیه ۳۹ سوره احزاب».

۵. ای کسانی که ایمان آورده‌اید هرکس از شما که از دینش مرتد شود (بداند که) به‌زودی خداوند قومی را که دوستشان دارد و آنان نیز خدا را دوست دارند و نسبت به مؤمنان متواضع و در برابر کافران مقتدر و سرافرازند را می‌آورد که در راه خدا جهاد می‌کنند و از ملامت هیچ ملامتگری نمی‌هراسند «آیه ۵۴ سوره مائده».

در واقع یک‌مراتب تدریجی و سلسله‌مراتبی بر فرایند مدیریت صحیح مراتب مهندسی فرهنگی برگرفته از مفاهیم قرآنی حکم فرماست. مدل‌ها و شیوه‌هایی که در زیر و در ادامه ذکر می‌گردد با عنایت به حوزه مصادیق قرآنی و عملکرد مدل قرآنی مهندسی فرهنگی می‌تواند به حیطة ظهور و بروز عینی در جامعه نائل شود.

۱.۲. الگوی اجرایی فرایند مهندسی فرهنگی مبتنی بر قرآن کریم

فرایند و نمودارهای سمبلیکی مبتنی بر سازوکار اجرایی الگووار برگرفته از مفاهیم قرآنی در امر مهندسی فرهنگی که توسط نگارنده پیشنهاد شده است؛ شامل سیستم‌های چندگانه و

لایه‌های چندگانه مثلثی فرمی است که ترکیب نهایی این لایه‌ها در کنار هم به الگوی نهایی اجرایی فرایند مهندسی فرهنگی مبتنی بر قرآن کریم در محیط‌های مفروض در نظر گرفته شده، خواهد انجامید. لایه‌های مثلثی هماهنگی در محیط مفروض عبارتند از: مثلث فرهنگ قرآنی، مثلث نهادهای اجرایی فرهنگی در محیط‌های مفروض، مثلث نهادهای آموزشی در محیط‌های مفروض، مثلث سازوکار اقتصادی.

الگوی اجرایی شدن مراحل فرایند مهندسی فرهنگی برگرفته از تعالیم قرآنی و فرایند مثلث‌بندی‌های مربوطه همراه دیاگرام روابط است.

نمودار ۲. نمودار روابط

دیاگرام روابط مربوطه	نام مثلث
	<p>مثلث فرهنگ قرآنی</p> <p>مثلث فرهنگ قرآنی مشتمل بر سه رکن اصلی تشکیل‌دهنده و ذینفعان تعالیم فرهنگ قرآنی در بستر اجتماعی است.</p>
	<p>مثلث نهادهای اجرایی فرهنگی</p> <p>این مثلث مشتمل بر ارکان مدیریتی اجرایی و نهادهای مردمی است. این بخش نقشی کلیدی در ارتقا فرهنگ قرآنی ایفا خواهد کرد. از ابتدا تا انتهای مراحل ارتقای فرهنگی تحت نظارت این سازوکار عمل خواهد نمود.</p>
	<p>مثلث نهادهای آموزشی</p> <p>از مهمترین موانع تعالی فرهنگ قرآنی، تفاوت در نوع متفاوت فرهنگ‌های مختلف نگرش به مباحث فرهنگی است. منظور از این مثلث؛ ارتقا و آموزش و ارائه سازوکار آموزشی نوع جدیدی از نگرش مشتمل بر مباحث قرآنی است که جز از طریق تغییرات اساسی آموزشی شهروندان امکان تداوم اجرایی ندارد.</p>
	<p>مثلث نهادهای اقتصادی</p> <p>هر نهادی جهت بقای خود نیازمند پیشبینی و طراحی سازوکارهای اقتصادی مناسب است. علاوه بر مشارکت‌های خودجوش مردمی تحقق عملی طرح تا مراحل اجرایی نیازمند تأمین اعتبارات مالی و اخذ اعتبارات لازم اقتصادی است. به همین دلیل در مراحل اجرایی پیشنهادی یک لایه به لایه اقتصادی تعلق یافته است.</p>

نتیجه گیری

ضروری است در تدوین سازوکارهای مهندسی فرهنگی، قرآن کریم به عنوان مهمترین منبع و معیار هویتی تمدن بخش، در تمام سطوح و حوزه‌های مرتبط با مهندسی فرهنگی، مورد استفاده و استناد قرار گیرد. روند عملی کردن این مهم نیازمند حصول به مدل یا مدل‌هایی اجرایی است که در عین سهولت اجرا و دستیابی و دسترسی، قابلیت تداوم عملی برای تمام سطوح سازمانی و رده‌های فرهنگی جامعه را داشته باشد. نتایج تحقیق بیانگر پتانسیل‌های عظیمی است که با بهره‌گیری از سازوکارهای رده‌بندی شده و ارائه الگوهای مشخص قرآنی برای هر محیطی، می‌تواند فراهم شود. از طرف دیگر مقایسه چنین مدلی با مدل‌های غربی بیانگر موفقیت و تفوق مدل برآمده از تفکر قرآنی با مدل‌های متناظر غربی است. الگوی اجرایی پیشنهادی که با ترکیب تمام لایه‌های مثلی تشکیل یک شمسه نیرومند برگرفته از مفاهیم قرآنی^۱ را تشکیل خواهد داد که براساس یکپارچگی و هماهنگی کامل میان سازمان‌ها و نهادهای مرتبط فرهنگی مرتبط تدوین شده است. به دلیل پیش‌بینی جایگاه‌های خودجوش مردمی و تطابق فطری قرآنی با ذات انسانی مردمی، پروژه مهندسی فرهنگی مبتنی بر مدل شمسه اسلامی به بالاترین دستاوردها می‌تواند دست یابد. چنین الگویی در مهندسی فرهنگی جواگوی تمام عوامل مؤثر بر تداوم و تثبیت طرح فرهنگی قرآنی شامل سازوکارهای طراحی، مشارکت مردمی، جایگاه اقتصادی، سازوکار نظارتی و ارزیابی متداوم فرهنگی پروژه تعریف شده است. تغییر نگرش فرهنگی مبتنی بر تعالیم برگرفته از متن قرآن کریم در تمام سطوح و محیط‌ها باعث موج‌گرایش و محرک الگوهای درونی مهندسی فرهنگی بوده و عوامل بیرونی فرهنگی تکمیل‌کننده نهایی فرایند مهندسی فرهنگی جامعه بر مبنای مدل اسلامی قرآنی خواهد بود.

منابع:

- قرآن کریم.
- آنتونی، گیدنز. (۱۳۷۶). «جامعه‌شناسی»، مترجم منوچهر صبوری، چاپ سوم، تهران: نشر نی.
- ابولقاسمی، محمدجواد. (۱۳۸۴). «شناخت فرهنگ»، تهران: انتشارات عرش پروژه.
- امام خمینی. (۱۳۷۳). «صحیفه نور»، پژوهشکده امام خمینی، جلد پانزدهم، تهران: نشر و تنظیم آثار امام خمینی (ره).
- ایران‌نژاد، علیرضا و کرامتی، آرش. (۱۳۸۵). «بررسی وضعیت مفروضات اساسی فرهنگ مردم ایران (براساس دیدگاه شاین در مورد مفروض‌های یک فرهنگ)»، جلد اول، تهران: مجموعه مقالات اولین همایش مهندسی فرهنگی.

- شاین، ادگار. (۱۳۸۳). «مدیریت فرهنگ سازمانی و رهبری»، مترجم دکتر برزو فرهی بوزنجانی و شمس‌الدین نوری نجفی، چاپ اول، تهران: نشر سیمای جوان.
- شنايدر و بارسو. (۱۳۷۹). «مدیریت در پهنه فرهنگ‌ها»، ترجمه سیدمحمد اعرابی و داود ایزدی، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). «انسان کامل»، تهران: انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴ش). «تفسیر نمونه»، جلد پنجم، نوبت چاپ اول، تهران: ناشر دارالکتب الإسلامیه.
- Hines Andy, Global Trends in Culture, Infrastructure, and Values, The Futurist. Washington: Sep/Oct 2008,. Vol. 42, Iss
- Kuper Adam and Kuper, Jessica, “The Social Science Encyclopedia” HersKovits. M. Y. (1985) “Cultural Anthropology”. Newyork, Knopf.
- Krauthammer C. “Who Needs Gold Medals?” International Journal of Politics, Culture and Society, Vol. 2002 , 16, No. 2
- Carmel, E.. American hegemony in packaged software trade and the “Culture of Software.” The Information Society, 1997, 13, 125–42.
- Borsook, P. Cyberselfish: a critical romp through the terribly libertarian culture of high tech. New York: Public Affairs,2000
- Hofstede,. “Culture’s Consequences” Beverly Hills. CA. SAGE, 1980
- Dorn David, Justina Fischer, Gebhard Kirchga and Alfonso Sousa, IS IT CULTURE OR DEMOCRACY? THE IMPACT OF DEMOCRACY AND CULTURE ON HAPPINESS, Social Indicators Research 82: 505–526, 2007